

Ба ҳуқуқи дастнавис

УДК:372.881.11:491.550 (575.3)

ББК: 81

К – 18

КАМОЛОВА ГАДОБЕГИМ РАҲИМОВНА

АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИ ТАЪЛИМИ
ПУНКТУАТСИЯ ВА НАҚШИ ОН ДАР САВОДНОКИИ
НУТҚИ ХАТТИЮ ШИФОҲИИ ХОНАНДАГОН ДАР
ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Ихтисос: 13.00.02 – Назария ва методикаи омӯзишу парвариш
(забон ва адабиёти тоҷик)

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои педагогӣ

Душанбе – 2019

Кори диссертатсионӣ дар кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба анҷом расидааст.

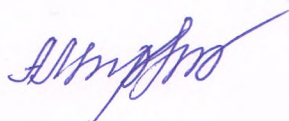
- Роҳбари илмӣ :** Абдулазизов Ваҳобҷон – номзади илмҳои филологӣ, дотсент
- Мушовири илмӣ:** Ҳочиматова Гулҷеҳра Масаидовна – доктори илмҳои педагогӣ, профессор
- Муқарризони расмӣ:** - Муҳаммад Лутфуллозода – доктори илмҳои педагогӣ, профессор, академики Академияи таҳсилоти Тоҷикистон
- Искандарова Фароғат Додобоева – номзади илмҳои педагогика, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон
- Муассисаи пешбар:** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ҳимояи диссертатсия рӯзи 26.09 соли 2019, соати 13⁰⁰ дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-028- и назди Донишгоҳи Давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, бо нишони ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, ошёнаи 2, толори Шӯрои олимони Донишгоҳ баргузор мегардад.

Ба рисола дар китобхонаи илмӣ ва сайти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121), [www. tqru. tj](http://www.tqrui.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «___» _____ соли 2019 фиристода шуд.

Котиби илмии
Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент

А. Мирзоалиева.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАДҚИҚОТ

Мубрамият ва зарурати тадқиқот. Забони тоҷикӣ дорои таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва системаи муайяни аломатҳои китобат мебошад, ки аз дигар забонҳо фарқ мекунад.

Аломатҳои китобат барои ҷудо кардани ҳудуди калима, ибора ва ҷумлаҳо, дарки дурусти ҳадафҳои матн хизмат мерасонанд. Афкори, ки мо ба воситаи хат баён мекунем, дорои хусусиятҳои муайяни синтаксисӣ буда, ба қоидаҳои махсуси грамматикӣ ифода мегарданд. Аломатҳои китобат дар нутқи хаттӣ барои муайян ва равшану возеҳ гардонидани маъно ва тарзҳои ифодаи нутқ ёрӣ расонида, нозуқиҳои фикрро нигоҳ медоранд, ҷиҳатҳои мундариҷавӣ ва тарзҳои баёнро муайян мекунанд, алоқаи грамматикӣ сохту таркиби матнҳоро таъмин менамоянд. Аҳамияти дигари аломатҳои китобат дар он аст, ки моҳияти мантиқиву синтаксисии калима, таркиб, ибора ва ифодаҳои мухталифро ба қадри зарурӣ таъмин намуда, бо дигар унсурҳои нутқ ҳангоми нутқи таҳрирӣ барои ифодаи фикру ҳиссиёт ва дарки мазмуни нутқи хаттӣ хонандагон хизмат мекунанд.

Маъноҳои мухталифе, ки дар навишт сабт мешаванд, танҳо тавассути аломатҳои китобат пурра фаҳмида намешаванд, зеро аломатҳои китобат дар қатори калимаҳо барои фаҳмидани маънои ҷумла, ҷудо намудани ҳудуд, сохти ҷумла, паси ҳам ифода ёфтани фикр, мустаҳкамӣ маъно ва давомнокии фикр хизмат мекунад. Маъноҳои зиёди хабарӣ, пурсиш, хоҳиш, амру фармон, киноя, маҷоз ва монанди инҳо, ки дар забони гуфтугӯӣ (нутқи шифоҳӣ) дида мешаванд, сабаби дар хатту китобат ба вучуд омадани аломатҳои гуногуни китобат гардидаанд. Ин аломатҳо хоси забони китобат (дар навишт, сабт, хат) буда, таъйинот ва вазифаи бағоят муҳимро ба уҳда доранд.

Дар баробари ин, вақте нутқ ва ё гуфтори шахсро мешунавем, аз рӯи оҳанги талаффуз хис мекунем, ки дар он баён чӣ маъно нухуфтааст: пурсиш, амр, хабар, хоҳиш ва ғайра. Марбут ба ҳамин маъно дар навишт аломати зарурӣ талаб мекунанд. Дар нутқи шифоҳӣ ист, оҳанг ва интонатсияро тобишҳои маъноӣ гуфтан мумкин аст, аммо ҳама тобишҳои маъноиро дар нутқи шифоҳӣ аломатҳои китобат нишон дода наметавонанд. Аломатҳое, ки дар нутқи хаттӣ байни калимаҳо ё гурӯҳи калимаҳо гузошта мешаванд, маҷмӯи қоидаҳоро оид ба истеъмоли аломатҳо дар ист, интонатсия ва пунктуатсияро фароҳам меоварад.

Табиист, ки барои дарки дурусти мақсади гуянда хат нақши асосӣ мебошад. Дар хат дуруст ва ба мавқеи худ гузаштани аломатҳо муҳим мебошад, то аз рӯи он хонанда дарк кунад, ки нависанда дар қадом ҳолат ва мақсад қарор дорад. Шахс ҳангоми хониш бояд ба аломатҳо диққати ҷиддӣ дода, онҳоро риоя кунад, то ин ки мақсади нависанда муайян гардад.

Аломатҳои китобат, аз як тараф, дар асоси интонатсия ба вучуд биёянд, аз тарафи дигар, дар асоси воҳидҳои лексикӣ ва грамматикӣ, ба воситаи сохти муайяни ҷумлаҳо, яъне мазмунҳои гуногуни нутқ ба вучуд меоянд. Онҳо дар ҳамоҳангӣ ба дигар паҳлуҳои забон (мазмун, услуб, имло...) нутқи таҳрирӣ ва шифоҳиро сайқал медиҳанд. Аз ин рӯ, омӯзиши аломатҳои китобат мақсаднок буда, дониши хонандагонро аз ҳар ҷиҳат мукамал мегардонад.

Муайян ва мушаххас намудани ин масъала дар заминаи тадқиқоти ҷудогонаи илмӣ мушкилоти мазкурро дар равиши таълими забон дар мактаб осон намуда, таъкид бар аҳамияти мавзӯ дорад. Ҳамчунин, омӯзиш ва таҳқиқи мавзӯ барои муайян намудани ҷустуҷӯҳои эҷодиву малакаҳои забондонӣ ва саводнокии ҷомеа мусоидат мекунад, ки ин низ бар аҳамият ва арзишмандии мавзӯи тадқиқот далел аст.

Дарачаи тадқиқи мавзӯ. Мавзӯи мазкур ба таври алоҳида мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст. Вале дар баъзе китобу дастурҳои методӣ, рисолаҳои илмӣ ва мақолаҳо то андозае баррасӣ ва матраҳ шудааст.

Дар оғози тамаддуни башар ва ба вучуд омадани забонҳо аломатҳои китобат низому мавқеъ ва мақому мавриди қорбасти муайяне надошта, шаклу намуд ва тарзи истифодаи мухталиферо доро буданд. Бо фароҳам омадани робитаҳои хаттӣ ва паҳн гардидани мукотибот вазифаю мақоми аломатҳои китобатӣ афзуда, барои беҳтару дақиқтар фаҳмидани мазмуну мақсади матн мусоидат менамуд ва аломатҳои китобат яке аз асоситарин воситаҳои алоқаи муносибати хаттии одамон ва омили асосии ба низом даровардани нутқи хаттӣ гардид.

Ҳар як аломати китобат таърихи муайяне дорад ва бо зиёд шудани интишорот, рушд ё тавсеаи санъату жанрҳои бадеӣ, сабку услуби нигориш, инкишофи жанрҳои журналистика теъдоди аломатҳои китобат зиёд шудааст. Донишмандон собит сохтаанд, ки аломатҳои китобат аз тамаддуни Шарқ сарчашма гирифта, аврупоӣён минбаъд муназзам сохтаанд ва қоидабандиву роиҷ кардаанд. Тақомулу инкишофи аломатҳои китобат мақоми онҳоро дар нутқи қори хаттӣ, асари бадеӣ, ҳуҷҷатнигорӣ, давлатдорӣ ва дипломатия ба дараҷае боло бардошт.

Дар давоми ҳаштод соли охир истифодаи аломатҳои китобат дар забони тоҷикӣ сарфи назар аз муҳим будани масъала ба ҷуз қорҳои А. Эшонҷонов, С. Шербоев, Ғ. Маликов, Х. Ҳусейнов, Д. Ҳоҷаев, Ш. Кабилов, Ш. Каримов, А. Аминов, Т. Шокиров, Б. Камолиддинов ва баъзе мақолаҳо дар методикаи таълими он то имрӯз тадқиқоти қомиле ба ҷашм намерасад. Аз ин рӯ, муаллимон дар вақти таълими ин аломатҳо ва шинос намудани онҳо ба талабагон, асосан, аз тадқиқотҳо ва асарҳои методии муаллифон Н. С. Волгина, Д. Э. Розентал, М. И. Фомина, А. Б. Шапиро, В. А. Добромислов, Г. П. Фирсов, А. В. Текучёв, А.Ф. Ломизов, А. В. Дудников, Г. И. Блинов, Л. Т. Григорян, А. И. Фигуровский, И. Р. Палей, А. И. Шербаков ва дигарон истифода мебаранд.

Тадқиқотҳои олимони зикршуда ба таълими забони русӣ марбут буда, возеҳ аст, ки мавридҳои истифодаи баъзе аломатҳои китобат дар забони русӣ нисбат ба забони тоҷикӣ фарқ мекунад. Аз хусуси он ки проблемаҳои муҳимми методӣ дар таълими пунктуатсия қорқард нашудаанд, таҳлили барномаҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ аз забони модарӣ барои мактабҳои тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Масъалаҳои тадқиқи аломатҳои китобат, хусусият ва методикаи мавриди истифодаи онҳо дар нутқ аз моҳият ва мазмуни мавзӯ бармеояд. Ҳангоми истифодаи аломатҳои китобат ва методикаи таълими онҳо ҳам муаллимон ва ҳам хонандагон ба мушкилоти зиёде дучор мешаванд ва ба ғалатҳои зиёде китобат роҳ медиҳанд. Маҳз ҳамин масъала зарурат ва мубрамияти тадқиқотро пеш гузошта, сабаби интиҳоби мавзӯи мазкур гардидааст.

Ҳамин тариқ, интихоби мавзӯъ, мубрамияти он ба аҳамияти нутқи хаттӣ, зарурати ташаккули саводи пунктуатсионии хонандагони тоҷик, ҳанӯз таҳқиқ карда нашудани проблемаи мазкур дар адабиёти илмӣ-методӣ вобаста мебошад. Сабаби интихоби мавзӯъ ин аст, ки мушкилиҳои аломатҳои китобат, хусусият ва методикаи мавриди истифодаи онҳо дар нутқ ва нақши онҳо дар саводнокии нутқи хаттию даҳонии хонандагон мавриди таҳқиқи илмӣ қарор дода шавад.

Ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқ. Ҳадафи тадқиқотро омӯзиш ва муайян намудани масъалаҳои назариявӣ ва амалии аломатҳои китобат, навъ ва хусусиятҳои он, равиши таълим, шинос намудани талабагон бо аломатҳои китобат, истифодаи дурусти онҳо дар нутқ ва мукамалтар кардани системаи тому яклухти таълими забони модарӣ (тоҷикӣ) дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ташкил медиҳанд.

Дар заминаи таҳлил ва таҳқиқи масъалаҳои назарӣ ва амалии методикаи омӯхтани аломатҳои китобат талабагон ба хелҳои гуногуни аломатҳои китобат шинос шуда, ифоданокии нутқро дарк меkunанд.

Дар заминаи мақсад ва фарзияи тадқиқот дар назди худ вазифаҳои зеринро гузоштем:

1. Омӯхтан ва нишон додани нақши корҳо ва мақолаҳое, ки оид ба аломатҳои китобат ва методикаи таълими онҳо дар забони тоҷикӣ анҷом ёфтаанд.

2. Таҳлили барнома ва китобҳои дарсӣ дар робита бо масъалаҳои омӯхтани аломатҳои китобат.

3. Мушоҳидаи дарсҳои муаллимон, талаффуз ва сифати хониши талабагон, таҳлили корҳои хаттии онҳо вобаста ба истифодаи аломатҳои китобат.

4. Пешниҳоди метод, тарз ва воситаҳои самараноки омӯхтани аломатҳои китобат ҳангоми таълими мавзӯҳои гуногуни дастури забон (лексика, морфология, синтаксис), ки аз озмоиши таълимӣ гузаштаанд.

5. Муайян кардани нақш ва вазифаи аломатҳои китобати забони тоҷикӣ.

6. Коркарди низоми таълими хонандагон, ки пайдарпайии омӯзиши аломатҳои китобатро таъмин менамояд.

7. Пешниҳодҳои амалӣ доир ба беҳтар шудани барномаю китобҳои дарсӣ ва ба даста ба таълими аломатҳои китобат.

Асосҳои назарии тадқиқот. Методологияи тадқиқот бо усулҳои таърихиву муқоисавӣ, татбиқӣ, омӯрӣ ва дастурҳои назарии муҳаққиқони забоншинос ва назарияи онҳо дар таълифоти Н. С. Волгина, Д. Э. Розентал, М. И. Фомина, А. Б. Шапиро, В. А. Добромислов, Г. П. Фирсов, А. В. Текучёв, А. Ф. Ломизов, А. В. Дудников, А. И. Шербаков корҳои Ш. Рустамов, А. Мирзоев, А. Эшонҷонов, Б. Камолиддинов, С. Шербоев, Ғ. Маликов, Х. Ҳусейнов, Д. Ҳоҷаев, Ш. Кабиров, Ш. Каримов, С. Аминов, Т. Шокиров ва дигарон асос ёфтааст.

Навгониҳои илмӣ тадқиқ аз он иборат аст, ки масъалаҳои назариявӣ ва амалии аломатҳои китобат, навъ ва хусусиятҳои он, равиши таълим, шиносӣ бо аломатҳои китобат, истифодаи дурусти онҳо дар нутқ ва мукамалтар кардани системаи тому яклухти таълими забони модарӣ (тоҷикӣ) таҳлилу арзёбӣ шуда, мушаххасоти он муайян гардидааст.

Дар диссертатсия бори аввал ин мавзӯъ тадқиқ шуда, дар заминаи таҳлили барнома ва китобҳои дарсӣ дар робита бо масъалаҳои омӯхтани аломатҳои

китобат, мушоҳидаи дарсҳои муаллимон, талаффуз ва сифати хониши талабагон, таҳлили қорҳои хаттии онҳо вобаста ба истифодаи аломатҳои китобат, тарз ва воситаҳои самараноки омӯхтани аломатҳои китобат, ки аз озмоиши таълимӣ гузаштаанд, сурат гирифтааст.

Муаллиф масъалаҳои умумии назарии истифодаи аломатҳои китобат, навъ ва хусусиятҳои онро дар ҳудуди мушаххас таҳлилу баррасӣ намуда, оид ба муайян кардани вижагиҳои таълими ҳар як аломати китобати забони тоҷикӣ, дарку ҳалли огоҳонаи масъалаҳое, ки ба муаллимону хонандагон ҳамчун роҳнамо пешниҳод шудаанд, таҳқиқ ва собит сохтани моҳияти аломатҳои китобат дар якҷоягӣ бо дигар унсурҳои забон (калима, шаклҳои грамматикӣ, калима ва сохти синтаксисӣ), коркард ва санчишу озмоиши системаи методии ташаккули саводи пунктуатсионии хонандагон ҳангоми таълими ҳамаи унсурҳои забон таҳқиқи тоза анҷом додааст.

Асосҳои методологӣ ва методҳои илмӣ тадқиқот. Манбаъҳои тадқиқотро таълимоти фалсафии забон ва тафаккур, ҳуҷҷатҳо ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи маориф, забон ва таълими он, асарҳои забоншиносон, равшаншиносон, педогогҳо ва методистон, инчунин Консепсияи мактаби миллӣ, Стандарти давлатии маълумот ва ғайра ташкил додаанд.

Дар ҳалли вазифаҳои гузашташуда аз методҳои тадқиқотии зерин истифода бурда шуд: омӯхтани адабиёти психологӣ, педагогӣ, забоншиносӣ, адабиёти методӣ оид ба мавзӯъ; мушоҳидаи дарсҳои омӯзгорон, хониш, гуфтор ва талаффузи хонандагон; суҳбат бо омӯзгорон ва хонандагон; таҳлили қорҳои хаттии хонандагон; омӯхтани таҷрибаи пешқадам; ташкили гузаронидани пурсишнома, тест; ташкили озмоиши пешакӣ, омӯзишӣ ва муқоисавӣ; таҳлили натиҷа, далелҳо ва пешниҳодҳо.

Марҳилаҳои тадқиқот. Тадқиқот дар се марҳила гузаронида шуд.

Дар марҳилаи аввал (солҳои 2008-2010) - адабиёти илмӣ методӣ омӯхта шуда, асосҳои назарии мавзӯъ муайян гардиданд, коркарди дастгоҳи илмӣ - тадқиқотӣ дар ҳамин марҳила сурат гирифт.

Марҳилаи дуюм, ки солҳои 2010-2012-ро дар бар мегирад, ба татбиқи нақшаҳои таълимӣ, барномаҳо, китобҳои дарсӣ, дастурҳои методӣ ва коркарди маводи озмоишӣ бахшида шуд. Дар асоси маводи озмоишӣ ва методикаи ташкили он озмоиши пешакӣ гузаронида шуд.

Дар марҳилаи сеюм (солҳои 2013-2015) қорҳои озмоишӣ педагогӣ, санчишу баррасии тақрири пешакӣ тадқиқот чамбаст ва ҳулосаву тавсияҳои методӣ пешниҳод гардиданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии тадқиқот аз тадқиқотҳои педагогӣ – психологӣ оид ба проблемаи таълими аломатҳои китобати забони тоҷикӣ, коркарди асосҳои илмӣ тақмили маҳорату малақаҳои пунктуатсионии хонандагони тоҷик, тавсияҳои методии асоснок ва дар таҷриба санчидашудаи таълими аломатҳои китобат иборат мебошад. Маводи пажӯҳиширо дар навиштани китобҳои дарсӣ, барномаҳои таълимӣ, инчунин тақмили ихтисоси омӯзгорони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ метавон истифода бурд.

Масъалаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таълими аломатҳои китобат дар дарсҳои забони тоҷикӣ бояд дар заминаи интихоби илман асосноки маводи грамматикӣ ва забонӣ, ҳамчунин ба таври

системанок зимни омӯзиши унсурҳои забон (калима, ҳиссаҳои нутқ, сохту таркиби ҷумла) сурат гирад.

2. Шарти муҳимми ташаккули саводнокии хонандагон истифодаи аломатҳои китобат дар нутқи хатгӣ ва риояи ист, оҳанги талаффуз хангоми хониш ва баёни фикр мебошад.

3. Ташаккули маҳорату малакаи омӯзиши аломатҳои китобат бояд дар асоси матн сурат гирад, ки зарурати танзими истифодаи васеи матнҳои яклухтро дар раванди таълим дар назар дорад.

4. Барои ташаккули саводнокии пунктуатсионии хонандагон бояд усули муттасилӣ ва перспективнокӣ дар таълими забони тоҷикӣ ба назар гирифта шавад, ҳамчунин мушкilotи системавӣ дар ташаккули маҳорату малакаҳои пунктуатсионӣ, алокаи возеҳ ва ниҳонии миёни сарфу наҳв ва пунктуатсия мавҷудбуда ба эътибор гирифта шавад.

Базаи тадқиқот: Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии рақамҳои 7, 10 (шаҳри Душанбе), рақамҳои 6, 10 (шаҳри Бохтар), рақамҳои 3, 5 (ноҳияи Ш. Шохин).

Татбиқи натиҷаҳои тадқиқот. Натиҷаҳои тадқиқот ва қисмҳои муҳимми он дар маҷлисҳои кафедраҳои забони адабии муосири тоҷикӣ, забони тоҷикӣ ва усули таълими забону адабиёти ДМТ (солҳои 2008-2018) мунтазам ба муҳокима гузошта мешуданд. Ҳамчунин, мавзӯҳои алоҳида дар конференсияҳои илмию амалӣ ва илмию назариявӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд. Тавсияҳои асосӣ ва хулосаҳои қори диссертатсионӣ дар 8 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА Федератсияи Россия ва ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп карда шудаанд.

Эътиборнокии натиҷаҳои тадқиқот ва хулосаҳои асосии дар рисола ба дастомада бо бархӯрди методологӣ хангоми асосноккунии мавқеъҳои назариявӣ, мушоҳидаҳои солҳои тӯлонӣ ва таҷрибаи шахсии қори муаллиф дар мактаб, натиҷаҳои қори таҷрибавӣ-озмоишӣ ва таҳлили қорҳои хатгӣ тасвиб мегардад.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 179 саҳифаи асосиро фаро мегирад. Дар рисола 5 нақша ва 21 ҷадвал ҷой дода шудаанд.

МУҲТАВОИ АСОСИИ РИСОЛА

Дар муқаддима муҳимият, навоари илмию аҳамияти назариявӣ ва амалии мавзӯ асоснок карда шуда, объекту предмет ва мақсаду вазифаҳои тадқиқот муайян гардидаанд. Фарзияҳо, асосҳои методологӣ ва методҳои тадқиқот, аҳамияти назарияию амалии натоиҷи тадқиқот пешниҳод ва масъалаҳои асосии диссертатсия ба таври мушаххас нишон дода шудаанд.

Боби якум – «**Асосҳои назариявӣ таълими аломатҳои китобат дар мактаб**» аз ҷаҳор фасл иборат аст. Дар фасли аввал «**Вазифа, таъйинот ва аҳамияти истифодаи аломатҳои китобат дар муассисаи таҳсилоти умумӣ**» оид ба аломатҳои китобат, вазифаҳои онҳо дар нутқи хатгӣ шифохӣ, зарурату аҳамияти истифодаи аломатҳои китобат, аҳамияти истифодаи бомавқеи аломатҳои китобат барои дарки дурусту пурраи мақсади соҳибсухан ва аҳамияту нақши

аломатҳои китобат дар инкишофи нутқи хаттию даҳонии хонандагон маълумот дода шудааст. Таъкид мегардад, ки мақсади асосии МТУ тарбияи шахсияти мактабиён, аз ҷумла инкишоф додани нутқу тафаккури онҳо мебошад. Дар нутқ на танҳо маъно, инчунин ҳиссиёти шахс низ ифода меёбад. Одам чигунагии ҳиссиёти ботинии худро дар зада, ист, интонатсия ифода карда, нигоришҳои хаттӣ ба воситаи аломатҳои китобат ишора мекунад. Аз ин рӯ, онҳоро ба 2 гурӯҳ ҷудо мекунам:

1. Аломатҳои ҷудокунанда: тире, қавсҳо, нохунак;

2. Аломатҳои фарқкунанда: нукта, вергул, нуктавергул, савол, хитоб, баён ва сенукта (мулнукта).

Мақсади асосии омӯзиши аломатҳои китобат, пеш аз ҳама, дар он аст, ки нутқи хонандаро инкишоф диҳад ва савияи донишу саводнокии онҳоро баланд бардорад. Дар қатори омӯзонидани мавзӯи асосии грамматика омӯзгор бояд ба хонандагон дар хусуси истифодаи дурусти аломатҳои китобат низ маълумот дода, ба ин васила нутқи хаттӣ ва даҳонии онҳоро инкишоф диҳад. Яъне методика ва кори омӯзгорон оид ба мавридҳои истифодаи аломатҳои китобат фаъол ва мунтазам аст. Чи дар барномаи таълим ва чи дар китобҳои дарсии синфҳои ибтидоӣ ба аломатҳои китобат ва истифодаи онҳо дар доираи имконият ва дараҷаи фаҳму дарки мактабиёни хурдсол диққати махсус дода мешавад. Таълими аломатҳои китобат дар синфҳои V-IX дар робита ба омӯختани маводи грамматикӣ, ба андешаи мо, бояд бо ду тарз ва системанок сурат гирад. Дар мавриди аввал, хонандагон вобаста ба мавзӯҳои дастури забон бо даҳ аломати китобат: нукта, вергул, савол, хитоб, мулнукта, нуктавергул, баён, тире, қавс, нохунак шинос шуда, мавқеи истифодаи онҳоро аз худ мекунад. Мавриди дуюм, ба матн ва ё ҷумлаҳои алоҳида вобаста аст. Дар матну мисолҳо қадом аломати китобатие дучор ояд, мавқеъ ва вазифаи онро, албатта, дар вақти тавзеҳ хотиррасон кардан лозим меояд.

То хонандагон ин ду нуктаро ба хубӣ дарк накунам, аломатҳоро дуруст гузошта наметавонанд. Мисол: аломати нукта (.) аз ҳама серистеъмол буда, дар мавридҳои зайл гузошта мешавад:

а) дар охири ҷумлаҳои хабарӣ. Чунончи: Авазхоча деҳқони безамин буд.

б) дар охири ҷумлаҳои амриё, ки фикр ба тариқи хоҳиш, орзу, илтимос баён ёфтааст:

Мебош табиби исавихуш,

Аммо на табиби одамикуш (С. Айнӣ).

в) ҳангоми ихтисор кардани калимаҳо: сах. (саҳифа), ҷ. (ҷилд), С. Айнӣ (С. Айнӣ).

Аломати савол (?) Гузоштани ин аломат, пеш аз ҳама, дар ду намуди ҷумлаҳо ба назар мерасад: а) дар ҷумлае, ки дар онҳо калимаҳои саволӣ (кӣ?, чӣ?, кихо?, чихо?, кист?, чист?, кӣ буд?, чӣ буд?, киро?, чиро?, чӣ хел?, қадом?, оё, магар, навод?...) меоянд; б) интонатсия, яъне дар ҷумла, ки ягон хел калимаи саволӣ вучуд надорад.

Аломати хитоб (!) низ дар мавридҳои зерин истифода мешавад:

а) дар охири ҷумлаҳои хитобӣ? (Зиҳӣ ҷаҳонпахлавон! (С. Улуғзода);

б) дар ҷумлаҳои амрӣ, ки амру фармон бо қатъият, изтироб ва оҳанги хитоб ифода ёбад;

в) ҷумлаи амрӣ ба тариқи дуои хубу бад ифода ёбад: Хонаат бисӯзад, манғит! (С. Улуғзода).

Дар нутқи хонандагон дар баробари аломатҳои нукта, вергул, савол, хитоб, аз ҷумла тире (-), нохунак (" "), кавс (), баён (:), низ дида мешавад, ки ба хонандагон шиносонидани мавқеияту мақсади ба кор бурдани онҳо хеле зарур аст.

Аломати тире (-), пеш аз ҳама, дар ҷумлаҳо аз рӯйи се вазифа: маъноӣ, грамматикӣ ва услубӣ кор фармуда мешавад. Вазифаи грамматикӣ тире аз ҳамаи ин вазифаҳо зиёдтар ба назар мерасад, истемולי он ба гунаи вазифаҳои грамматикӣ тааллуқ дорад: а) байни таркибҳои мубтадою хабарҳои номӣ; б) пеш ва пас аз калимаҳои хулосакунанда; в) дар нутқи айнан нақлшуда.

Ба ҳамин монанд, тире пас ва пеш аз таркибҳои эзоҳшаванда, ки баёния мешаванд ва пас аз ибораҳои эзоҳшаванда, агар калимаи шарҳдиҳанда кӣ ё чӣ будани онро равшан намояд, меояд. Мисол: Одатан, дар он гуна суҳбатҳои хизматҳои дарунии меҳмонхона – чойкашӣ, дастархонандозӣ ва дигархоро ман ва Мирзоабдулвоҳид мекардем (С. Айни). Ман ҳамроҳи тағоири калонам – Қурбонниёз ба бозор рафтам (С. Айни).

Дар барномаи таълимии синфи V (10 соат оид ба наҳв ва аломатҳои китобат мебошад) мавзӯҳои ибора, ҷумла ва хелҳои он, аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои чидааъзо, мухотаб ва аломатҳои китобат дар он, ҷумлаҳои мураккаб, нутқи айнан нақлшуда ва муколама пешниҳод шудаанд, ки алоқамандона бо мавзӯҳо ва аломатҳои китобат омӯзонида мешаванд. Ин мавзӯҳо дар алоқамандӣ бо аломатҳои китобат дар синфи VIII низ омӯзонида мешаванд, зеро дар таркиби ҷумлаҳо, ки чунин воҳидҳои забонӣ меоянд, истифодаи аломатҳои китобат ҳатмист.

Аз ин рӯ, хонандагон дар қатори омӯзиши қонуну қоидаҳои забонии ин мавзӯҳо бояд истифодаи дурусти аломатҳои китобатро дар онҳо донанд, то дар гуфтору дар навишт ба хато роҳ надиханд. Муаллимро зарур аст, ки ба воситаи машқҳо мавқеи гузаштани аломатҳои китобатро ҳангоми истифодаи мухотаб ба хонандагон фаҳмонад.

Ҳангоми омӯзиши аъзоҳои истисноии ҷумла хонандагон ба ҷуз аз ҳосил намудани маълумоти назарӣ, ҳамчунин бо мавқеи истифодаи аломати кавс (), вергул (,) ва тире (-) (дар аъзоҳои истисноӣ) аз наздик шинос мегарданд.

Як гурӯҳ аъзоҳои истисноие, ки барои ифодаи маъноҳои иловагӣ, пуррагии мақсади баён, шарҳу эзоҳи дуҷумдараҷа хизмат мекунанд ва бо матни додашуда алоқаи синтаксисӣ надоранд, дар кавс гирифта мешаванд. Мисол: Барои тақдири Худо тақдирчунбон ҳам даркор аст: агар кафшбардорҳои ту мисли ин (ба яке аз кафшбардорон ишора карда) бошанд, Худо бузро ҳам тақдир намекунад (С. Айни).

Хонандагони синфи VIII дар қатори аз худ намудани мавзӯҳои алоҳида ва истифодаи аломатҳои китобат (нукта, вергул, савол, тире, хитоб, дунукта, нуктавергул) ҳангоми омӯзиши мавзӯи "Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда" (5 соат ҷудо шудааст) бо аломати нохунак шиносӣ пайдо мекунанд ва маҳорату дониши худро дар бораи истифодаи аломати вергул, тире, савол, хитоб низ инкишоф медиҳанд.

Дар фасли дуюм – «**Принсипҳои методии таълими аломатҳои китобат дар мактаб**» таъкид мегардад, ки дар методи назариявии омӯзиши забони тоҷикӣ, баробари принсипҳои умумии дидактика ба принсипҳои хоси методикаи таълими аломатҳои китобат таъя мекунад.

1. Принсипи таҳлили ҳелҳои гуногуни ҷумла, инчунин маъноҳои калима ва алоқаи синтаксисии байни аъзоҳои ҷумла. Ба ин принсип омӯзиши дарсҳои боби синтаксис дар мактаб алоқаи бевосита дорад.

Барои инкишофи дониши хонандагон ва ба онҳо пурра фаҳмонда додани воҳидҳои қоидаҳои синтаксис аз методу усулҳои гуногун ва воситаҳои аёнӣ ва техникаи самаранок истифода бояд бурд. Пеш аз ҳама, мисолу машқҳоеро ҷудо кардан лозим аст, ки ба синну соли хонандагон ва ба қобилияти фаҳмиши онҳо мувофиқ бошанд ва алоқаи маъноӣ ва синтаксисии байни аъзоҳои алоҳидаи ҷумла ба қадри имкон муайян бошад (муносибати замонӣ, маконӣ, сабаб, натиҷа, мақсад, шарт, хилоф ва ғайра). Ин гуна машқу мисолҳо барои омӯзиши дурусти пунктуатсия ва ҳосил намудани малакаи пунктуатсионӣ дар нутқи хаттӣ ва дахонӣ кӯмак мерасонанд.

2. Принсипи инкишофи нутқи шунавоии хонандагон. Забономӯзӣ ба гуфтани шундан ва хондан вобаста аст. Бинобар он, заруряти принсипи инкишофи нутқи шунавоӣ ҳангоми хониш, риоя кардани интонатсия, зада, ист, оҳанги гуфтор (баланд ва пастшавии овоз) барои фикрронӣ ва ифодаи маънӣ ба миён меояд. Нутқи шунавоӣ, пеш аз ҳама, барои фаҳмидани ифода намудани маъно, ҳамчунин дар алоқа бар он баҳри хубтар дарк намудани маъноӣ воҳидҳои синтаксис, қонуну қоидаи пунктуатсия ва омӯзиши забони овозӣ хизмат мекунад. Барои исботи фикр, ки нутқи шунавоӣ омӯзиши синтаксис ва пунктуатсия, ҳамчунин барои инкишофи нутқ ва хониши ифоданок хизмат мекунад, ба мисоли зер мурочиат мекунем:

– Ту байти бисёр медонистай, ман шаҳрамро ба ту додам, – гӯён Гулизор хушхолона хандиду бозиро бас карда фаромаданӣ шуд (С. Улуғзода).

Дарсҳои забон ва адабиёт беҳтарин ва афзалтарин роҳ дар беҳбуд бахшидан ва инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттиву шунавоии хонандагон ба шумор меравад.

3. Принсипи ифоданок "хондани" аломатҳои китобат. Дар нутқи шифоҳӣ риоя кардан ба аломатҳои китобат ва тарзи ҷойгузинии онҳо ба мо имконият медиҳад, ки ифоданок талаффуз намоем, мазмуни ҷумла ва матнро дуруст фаҳмем. Дониши пунктуатсионӣ на танҳо нутқронӣ ва фикрронии моро инкишоф медиҳад, ҳамчунин дар нутқи хаттӣ ва хондани матн ҷиҳати дурусту беҳато навиштан барои хонандагон воситаи хубе хоҳад буд. Аз ин рӯ, барои инкишофи ифоданок "хондани" аломатҳои китобат барои хонандагон машқҳои мувофиқ ҷудо намудан лозим меояд, ки ин беҳтарин роҳест, ки метавон хонандагонро барои фаҳмо хондану дуруст риоя намудани аломатҳои китобат равона сохт.

Дар фасли сеюм «**Мавқеи таълими аломатҳои китобат дар барнома, китобҳои дарсӣ ва корҳои илмию методӣ**» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Возеҳ аст, ки барнома хуҷҷатест, ки ҳаҷм, дониш, пайдарпайӣ ва мазмуни корҳои амалию назариявии омӯзгорро нишон медиҳад ва он дар дасти омӯзгор ба сифати раҳнамое мебошад, ки кори таълиму тарбияро ба низом мебарорад.

Ба масъалаи омӯзиши аломатҳои китобат дар барномаи забони тоҷикӣ (2002) аҳамияти ҷиддӣ дода шуда, қариб дар ҳар як мавзӯ, ҷо-ҷо нишон додани нақши аломатҳои китобат мушоҳида мешавад. Аз ин ҷо бармеояд, ки ин барнома аз бисёр ҷиҳат аз барномаҳои пешин, фарқи ҷиддие дорад. Ба қавли профессор С. Шербоев: "Дар солҳои охир ҳам гоҳ-гоҳ роҳ ёфтани нуқсонҳо" дар барнома ҷой дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол ин камбудӣҳо дар нашри мазкур хеле рафъ ёфтаанд. Китоби дарсӣ мувофиқи барнома навишта шуда, ба таври илмӣ, амиқ, мухтасар ба шакли мунтазам ифода кардани ҳамаи маводи таълимро таъмин менамояд.

Омӯзгорро лозим аст, ки дар ҳар дарс ба хонандагон вобаста ба мисолу машқҳои додасуда (новобаста аз талаботи машқ) ва оид ба аломатҳои истифодашуда маълумот диҳад, чунки доир ба аломатҳои китобат мавзӯҳои алоҳида дода нашудааст. Масалан, дар синфи X-XI бештар хонандагон ба матнҳо сару кор мегиранд. Аз ин рӯ, аҳамият додани омӯзгор ба истифодаи дурусту бамавқеи аломатҳои китобат аз ҷониби хонандагон шарт ва зарур мебошад.

Аз ҷадвали пешниҳодшудаи зер маълум мешавад, ки аз 1784 машқу супоришҳои китобҳои дарсии забони тоҷикӣ барои синфҳои V-IX ҳамагӣ дар 150 машқ мавриди истифодаи аломатҳои китобат таъкид ёфтааст, ки ин кори системаноки хонандагонро таъмин карда наметавонад.

Китобҳои дарсӣ	СИНФҲО						
	5	6	7	8	9	10	ҳамагӣ
Машқҳо							
Ҷамъи умумии машқҳо	651	170	244	228	237	254	1784
Ҷамъи машқҳо доир ба аломатҳои китобат	50	5	12	33	7	43	150
Ҷамъи машқҳои умумӣ оид ба аломатҳои китобат	22	5	7	11	4	-	49
Нуқта (.)	3	-	-	-	-	1	4
Вергул (,)	5	-	3	12	2	19	41
Савол (?)	6	-	-	1	1	2	10
Хитоб (!)	2	-	-	-	-	-	2

Мулнуқта (...)	-	-	-	-	-	-	-
Нуқта вергул (;)	-	-	-	2	-	-	2
Нохунак («-»)	3	-	-	1	-	12	16
Баён (:)	-	-	-	3	-	-	3
Тире (-)	7	-	2	2	-	4	15
Қавс ((-))	2	-	-	1	-	4	7

Дар ҳар дарси забони модарӣ ва адабиёт, новобаста ба он ки мавзӯе оид ба пунктуатсия қайд шудааст ё не, таъйиноти аломати китобат ва вазифаҳои он мунтазам таъкид меёфт ва ҳатман ба тарзи дигар муқоиса карда мешуд.

Мутаассифона, ин таъкиду ишораҳо дар машқу супоришҳои китобҳои дарсии забони тоҷикӣ ба таври пурраю ҳамаҷониба ифода ва давоми мантиқии худро наёфтаанд. Дар давоми солҳои 2010-2013 мо аз 630 нафар хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумии шаҳрҳои Душанбе, Қўрғонтеппа (ҳоло Бохтар), ноҳияҳои Восеъ ва Ш. Шохин корҳои хаттии гуногун гирифтём. Санҷиш нишон дод, ки миқдори зиёди хатоҳои содирнамудаи хонандагон нагузоштан ва ё бемавқеъ гузоштани аломатҳои китобат мебошад. Аз 124 талабаи синфи X пурсида шуд, ки кадом аломатҳои китобатро медонанд. Ҳамагӣ 18 нафар нуқта, вергул ва аломати саволро номбар карданд. Дар хусуси аломатҳои китобатии хитоб, баён, сенуқта ва тире тасаввуроти хонандагон суст мебошад.

Хонандагон дар нутқи хаттӣ ба хатоҳои зиёде роҳ медиҳанд, хангоми бо талаффуз хондани онҳо риоя накардани аломатҳои китобат мушоҳида мешавад. Мо ин сабабҳоро, пеш аз ҳама, дар машқу китобҳои дарсӣ, набудани дастурҳои методӣ ва рисолаҳои мукаммали тадқиқотӣ мебинем. Дар давоми ҳаштод соли истифодаи аломатҳои китобат дар забони тоҷикӣ қатъи назар аз муҳимии масъала ба ҷуз мақолаҳои А. Эшонҷонов китобчаҳои Х. Ҳусейнов "Пунктуатсияи забони адабии ҳозираи тоҷик" (Д., 1977), Ш. Каримов, У. Обидов "Аломатҳои китобат дар забони тоҷикӣ", (Д., 2002), Т. Шокиров «Аломатҳои китобати забони тоҷикӣ». (Х., 2014) ва баъзе мақолаҳо дар мавриди методикаи таълими он то имрӯз тадқиқоти дигаре ба ҷашм намерасад. Аз ин рӯ, бисёр омӯзгорон дар вақти таълими ин аломатҳо ва шинос намудани онҳо ба хонандагон, асосан, аз тадқиқотҳо ва асарҳои методии муаллифони рус истифода мебаранд.

Дар фасли чорум – «**Метод, тарз ва воситаҳои таълими аломатҳои китобат**» оид ба истифода ва самаранокии методу тарз ва воситаҳои омӯзиши аломатҳои китобат дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ маълумот дода шуда, натиҷаҳои озмоиш дар муассисаҳои таҷрибавӣ пешниҳод гардидааст.

Методҳои омӯзиш, пеш аз ҳама, ба се мақсад: дониши назариявӣ додан, инкишофи донишу малака ва тарбия равона карда мешаванд. Ягонагии омӯзиши назариявӣ, инкишоф додани дониш ва тарбия принсипҳои асосӣ дар ҷараёни таълим дар мактабҳо ба шумор мераванд.

Мақсади методии омӯзиши дониши назариявӣ, пеш аз ҳама, ҷиддӣ омӯختани маводи барномаи таълимӣ мебошад. Як қатор методҳои омӯзиш дар

адабиёти методӣ пешниҳод шудаанд, ки барои омӯхтану вусъати дониши хонандагон кӯмаки калоне мерасонанд. М. Қурбонов таълими грамматикаро ба ду метод – методи баёни мавзӯ ва суҳбат чудо кардааст: "Методи баёни мавзӯ, дар таълими мавзӯёхое истифода мешавад, ки хонандагон пеш аз ин онро наомӯхтаанд ва доир ба хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикии онҳо тасаввурот надоранд...Методҳои суҳбат дар омӯзиши мавзӯҳои грамматикӣ ба кор бурда мешаванд, ки хонандагон онҳоро пеш аз ин омӯхтаанд ва доир ба онҳо каму беш тасаввурот доранд".

Ба андешаи мо, таълими дастури забонро набояд дар доираи ду метод маҳдуд кард. Дар таълими забони модарӣ методҳои гуногун истифода бурда мешаванд. Аз ҷумла, метавонем методҳои тавзеҳ (фаҳмондан), баёни омӯзгор (ахборотӣ), суҳбат, мушоҳида, муқоиса, қори мустақилона, кор бо китоб, методҳои проблемавӣ ва ҷустуҷӯӣ-тадқиқотиро номбар намоем. Дар ҳар маврид фаъолияти хонандагон бо роҳбарӣ ва назорати омӯзгор бо ду роҳ индуктивӣ (аз таҳлили факту далел ҷамъбасту ҳулоса баровардан ё аз ҷузъ ба кул) ва бо роҳи дедуктивӣ (аз умумӣ ба хусусӣ ё аз кул ба ҷузъ).

Таҷриба ва озмоиши мо нишон дод, ки хонандагон дар як вақт аломатҳои китобат ва мавқеи истифодаи онҳоро фаҳмида наметавонанд. Барои дарки пурраи ин масъала, яъне аломатҳои китобат ва мавқеи истифодаи онҳо мисолҳои зиёде оварда, таҳлил намудан лозим аст ва баъдан моҳияти истифодаи онҳоро ба хонандагон фаҳмондан зарур аст. Бе таҳлилу муқоиса намудан дар ҷумла, вазифаи истифодаи аломатҳои китобат ва моҳияти истифодаи онҳоро фаҳмидан душвор аст. Барои ба ин мақсад ноил шудан усулҳои таҳлил, мушоҳида, муқоиса, тарҳсозӣ (нақшасозӣ) ва ҷамъбасткуниро истифода намудан аз ғоида холи нест. Дар натиҷаи истифодаи ин методҳо хонандагон қобилияти фикр кардан, асоснок намудан ва ба қароре омаданро пайдо мекунанд. Барои бедор намудани фикри хонандагон машқҳои системанок гузаронидан лозим аст, ки ин дар барномаи нашри охири забони тоҷикӣ таъкид ёфтааст. Вале ин ишораи барнома на дар ҳама китобҳои дарсӣ мавқеи муайян ва устувор пайдо кардааст.

Мушоҳида яке аз методҳои босамар дар таълими фан ва мавзӯҳои мухталиф маҳсуб мешавад. Методи мушоҳида дар тадриси ҳодисаҳои забонӣ барои омӯзиши масъалаҳои назариявии забон, инкишоф додан ва роҳҳои дурусти омӯзиш хизмат мекунад. Ин метод чи дар синфҳои ибтидоӣ ва чи дар синфҳои болоӣ истифода бурда мешавад.

Методи муқоиса ҳамчун фаъолияти мантиқӣ барои бошуурона омӯхтани дастури забон ва, аз ҷумла, аломатҳои китобат аҳамияти калон дорад. Дар ин маврид омӯзгор машқу мисолҳоро дар ду шакл пешниҳод менамояд: асл ва бо тағйирот. Масалан, муқоиса кунед: М, О, Д, А, Р ва МОДАР; 3, 5, 5, ва 355. Дар мавриди яқум, ки байни ҳарфҳои аломати вергул гузошта шудааст, хонандагон овози ҳар як ҳарфро алоҳида- алоҳида мехонанд (М, О, Д, А, Р). Дар мавриди дуҷум, ки байни ҳарфҳои ҳеч гуна аломат нест, хонандагон якбора калимаи "МОДАР"-ро мехонанд. Рақамҳои арифметикӣ низ ҳамчунин.

Методи таҳлили забонӣ аз усулу метод бой мебошад. Яке аз онҳо таҳлили пунктуатсионии матн (ҷумла) ба шумор меравад, ки бо ёрии он хонандагон аз моҳияти аломатҳои китобат (ҷудо намудани ҷумла ба қисмҳо) ва истифодаи

бамавқеи онҳо воқиф мешаванд. Хонандагон мефаҳманд, ки аломатҳои китобат на танҳо барои ҷудо кардани калимаҳо, ибораҳои ҷумлаҳо, инчунин, барои ҷудо намудани маъноӣ синтаксисии ҷумла ва матн ҳам хизмат мерасонанд. Таҳлили пунктуатсионӣ ба хонандагон барои дарк намудани маънову оҳанги матн, алоқаи байни ҷумлаҳо, қисматҳои ҷумлаҳо, ибораҳои дохили ҷумла ва услуби баёни он ёрӣ мерасонад.

Методи тарҳсозӣ ё нақша. Дар таълими забони тоҷикӣ ба ин метод омӯзгорон кам аҳамият медиҳанд. Методи тарҳсозӣ бо методи таҳлили забонӣ ва воситаҳои таълим алоқаи ҷудонашаванда дошта, инчунин дорои усулҳои гуногун мебошад. Пеш аз ҳама, ҳаминро бояд қайд намуд, ки мувофиқати тарҳи ягонаи синтаксисӣ ва қоидаҳои пунктуатсионӣ барои беҳато навиштани корҳои хаттӣ имконияти васеъ медиҳад, инчунин малакаи фикррониро инкишоф медиҳад.

Таҷрибаҳои мактабҳои миёна нишон медиҳанд, ки бештари хатоҳое, ки хонандагон дар навишт содир мекунанд, надонистани аломатҳои китобат ва ҷойи истифодаи онҳо мебошад. Бинобар ин, бисёр хуб ва басо мувофиқ мешуд, ки методи тарҳсозиро дар ин мавзӯё васеъ истифода менамуданд ва онро хонандагон мушоҳида карда, оид ба мавқеъ ва моҳияти истифодаи аломатҳои китобатӣ маълумоти васеъ ва мустақкам мегирифтанд.

Боби II – «Аспектҳои методии кор бо аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши мавзӯҳои алоҳидаи ҷумлаҳои сода» аз се фасл иборат аст.

Фасли якум – «Таълими аломатҳои китобатие, ки дар охири ҷумла меоянд» фарогири масоили марбут ба мақсаду мавридҳои истифодаи се аломат: нуқта, савол, хитоб ва методу усулҳои босамари таълими онҳост. Маълум аст, ки нуқта серистеъмомтарин аломати китобат буда, дар мувофиқат бо мазмуни ҷумла дар охири он гузошта мешавад. Баъзе омӯзгорон танҳо аломати нуқтаро ба маънии "ист" истифода мебаранд, ки ин нодуруст аст, чунки ифодаи ист на танҳо ба нуқта, ҳамчунин ба аломатҳои дигари китобат низ хос аст. Нуқта яке аз он аломатҳо мебошад.

Аз натиҷаи таҷриба маълум шуд, ки дониш, маҳорат ва малақаҳои хонандагон дар синфи муқаррарӣ ба ҷойи афзудан коҳидааст: аз 13 ба 11 фаромадааст, Дар сурате ки дониш, маҳорат ва малақаҳои хонандагони синфи озмоишӣ на танҳо чун пештара боқӣ мондааст, балки афзуда аз 21 ба 23 расидааст. Ин бори дигар собит менамояд, ки кори шинос намудани хонандагон бо аломати нуқта кори лаҳзагӣ ё мавсимӣ, яъне танҳо дар вақти омӯختани мавзӯи муайян набуда, кори системанок дар ҳар дарс аст.

Аломати савол ҳам аз ҷумлаи аломатҳои китобати серистеъмом буда, ҷумлаҳои саволӣ бо интонатсия (оҳанг)-и махсуси саволӣ талаффуз карда мешаванд. Ҷумлаҳои саволӣ дар таркиби худ воситаҳои махсусе доранд, ки инҳо воҳидҳои лексикиву грамматикӣ (пурсишҷонишинҳо), воҳидҳои лексикӣ (ҳиссаҷаҳо) ва интонатсияи махсуси саволӣ (бе иштироки воҳидҳои лексикиву грамматикӣ ва воҳидҳои лексикӣ) мебошанд.

Омӯзгор ба хонандагон бояд фаҳмонад, ки дар ҷумлаҳои саволие, ки пурсишҷонишинҳо ва ҳиссаҷаҳои саволӣ иштирок менамоянд ва хатмӣ ҷавоб талаб мекунанд, зада ба ҷавоби ҷонишинҳо ва ҳиссаҷаҳои саволӣ меафтад. Ҳамин тавр, тавассути ин мисолҳо омӯзгор бояд ба хонандагон таъкид намояд,

ки аломати савол дар охири ҷумлаҳое истифода мешавад, ки онҳо оҳанг (интонатсия)-и пурсиш доранд.

Аломати хитоб. Аломати хитоб дар охири ҷумлаҳо омада, барои ифодаи ҳама гуна ҳиссиёти инсон хизмат мекунад. Ин аломат пас аз ҷумлаҳое, ки мурочиат ё даъват, маъноҳои таъҷҷуб, фармон, хоҳиш, хурсандӣ, хашм, ғазаб, истехзо, кинояи талх задан, тасдику инкорро бо қатъият мефаҳмонанд, истифода мешавад.

Омӯзиши аломати хитоб дар боби "Морфология" дар мавзӯҳои "Нидо", "Хелҳои нидо", "Ҳиссаҷаҳо", "Хелҳои ҳиссаҷа"; дар боби "Синтаксис" дар мавзӯҳои "Ҷумлаҳои ноপুরра", "Мухотаб", "Нутқи айнан нақлшуда", "Муколама" бояд аз назари омӯзгор дур намонад, то ки хонандагон дар омӯзиши пайдарпай ин масъаларо пурра аз худ намоянд.

Таълими эксперименталии мавзӯи ҷумлаи хитобӣ дар синфи V ва VII самаранг хуб дод.

Фасли дуюм – «**Таълими аломатҳои китобате, ки дар таркиби ҷумлаҳо меоянд**» фарогири маълумот оид ба тарзу усулҳои муассири таълими ин гурӯҳи аломатҳои китобат мебошад. Қоидаи пунктуатсия, пеш аз ҳама, ҷудо намудани калимаву таркибҳоро дар дохили ҷумла ва ҷудо намудани ҷумлаҳоро дар матн ба назар мегирад. Вобаста ба интонатсия (оҳанг)-и гуфтор дар таркиби ҷумла аломатҳои муайяни китобат, аз қабилӣ вергул, нуқтавергул, тире, баён, мулнуқта ва нохунак қорбасти мешаванд. Албатта, ҳар яке аз ин аломатҳо вазифаҳои хос дошта, мавридҳои муайяни қорбасти доранд. Мувофиқи барномаи таълими боби "Синтаксис ва аломатҳои китобат" дар ду давра ба назар гирифта шудааст: дар синфи VIII – синтаксиси ҷумлаҳои сода ва дар синфи IX – синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб. Ҳангоми таълими "Синтаксис" хонандагон дар қатори шиносӣ аз қонуну қоидаҳои истеъмоли ин аломатҳо дар натиҷаи ҳалли машқҳо ва қорҳои мустақилона он қоидаҳоро амалан татбиқ менамоянд.

Аввалин маълумоте, ки хонандагони синфи V дар бораи аломати тире ҳосил мекунад, ҳангоми омӯзиши сараъзоҳои ҷумла: мубтадо ва хабар мебошад. Онҳо мефаҳманд, ки хабар метавонад бо феъл ва ҳиссаҳои номии нутқи ифода меёбад. Дикқати онҳоро ба он ҷалб намудан лозим аст, агар хабар бо ҳиссаҳои нутқи: исм, сифат, шумора, ҷонишин, масдар, сифати феълӣ ва бандакҳои хабарӣ ифода ёфта, феъли ёвар ё бандакҳои хабарӣ истифода нашаванд, дар нутқи даҳонӣ ист (пауза) ва дар нутқи хаттӣ тире гузошта мешавад.

Аз ин рӯ, хонандагон ҳанӯз дар синфи V бояд қоидаи истеъмоли тиреро аз худ кунанд, донанд, ки дар кадом ҳолат дар байни сараъзоҳо тире гузошта мешавад ва ин қоидаҳоро бояд қатъӣ риоя намоянд.

Дар синфи озмоишӣ қатъӣ назар аз мавзӯи наҳв дар робита ба матнҳо ва машқу мисолҳо ба ин паҳлуи масъала бештар диққат дода шуд. Озмоиш нишон дод, ки овардани ҷумлаҳо дар шакли муқоиса (бо бандакҳои хабарӣ ё феъли ёвар ва бе онҳо) хеле муфид мебошад.

Ба мақсади он ки хонандагон дар бораи истеъмоли тире байни мубтадо ва хабар маълумот гиранд, аз ин ҷумлаҳо феълҳои ёридихандаи "ҳаст", "буд" ва "мебошад" партофта мешаванд ва ҷумлаҳо дар ҷунин шакл пешниҳод мешаванд: Мадрасаи Калобод – яке аз мадрасаҳои хеле қалон ва хеле қадимии шаҳри Бухоро (А. Дехотӣ). Мурдан осон – зиндагӣ қардан мушкил

Ман – омӯзгор. ӯ – ронанда. Мирзо Турсунзода – шоир.

Зикр мегардад, ки аломати тире дар мавридҳои гуногун ба кор бурда шуда, он аслан се вазифа дорад: маъноӣ, грамматикӣ ва услубӣ. Роҳу усулҳои таълим ва таъсири онҳо ба сатҳи саводнокии хонандагон пешниҳод мегардад. Аз таҷриба маълум гардид, ки бисёриҳо аломати тире (–)-ро аз аломати дефис (нимтире), ки аломати имлоӣ мебошад, фарқ намекунанд. Барои он ки хонандагон тиреро аз нимтире фарқ кунанд, мо аз тарзу воситаҳои гуногун истифода намуда, аввал ин сабабҳои фарқ накардани ин ду аломатро муайян намудем.

Якун, маълум шуд, ки хонандагон аломати тире ва нимтиреро як аломат меҳисобанд ва "тире" ном мебаранд.

Дуюм, хонандагон аслан наметонанд, ки тире дар таркиби ҷумла ва дар мавзӯҳои, ки ҳатмӣ аломати тиреро талаб мекунанд, аммо нимтире бошад, маъмулан дар калимаҳои тақрор меояд.

Сеюм, барои хонандагон аслан равшан нест, ки тире аломати пунктуатсионӣ мебошад, аммо дефис барои дуруст навиштани калимаҳо (имло) хизмат мерасонад. Хонандагон аломати дефис(–)-ро аз аломати тире (–) бо роҳи таҳлили мисолҳои муқоисавӣ бояд фарқ кунанд.

Фасли 3. Истифодаи аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши мухотаб ва воҳидҳои туфайлӣ. Мухотаб аз аъзои дигари ҷумла, маъмулан, бо аломати вергул ва ё аломати хитоб ҷудо карда мешавад. Таҳлили омӯри нишон дод, аломати вергул нисбат ба аломатҳои дигар чи дар асарҳои бадеӣ ва чи илмӣ аз ҳама зиёдтар истифода мешавад. Аз ин рӯ, таълими он ҳанӯз аз синфҳои ибтидоӣ ҷиддӣ таъкид ёфтааст.

Ҷараёни дарсҳои озмоишӣ нишон дод, ки хонандагон аксаран мухотабро бо тезӣ ёфта наметавонанд. Аз ин рӯ, мо роҳи муқоисаро пеш гирифтём. Омӯзгор бояд барои таҳлил мисолҳои мувофиқ пешкаш намояд, аз омӯзиши натиҷагирӣ озмоишҳо таъкид мешавад, ки ҳангоми тадрис, инчунин ба тарзи талаффузи калима ё ибораи мухотабшуда аҳамияти ҷиддӣ бояд дод. Дар баробари ин, омӯзгорро зарур аст, ки бо воситаи навҳои гуногуни аёнӣ: машқу супориш, ҷадвалҳо, нақша, матнҳо ба таври мушаххас роҷеъ ба ин мавзӯ ва мавридҳои истифодаи аломатҳои китобат, баҳоса, вергул ва хитоб фаҳмиши грамматикӣ мактаббачаро ғанӣ гардонда, аз тарзу усулҳои мушоҳида, муқоиса ва таҳлили матнҳо бештар истифода намояд.

Донишҷӯи пунктуатсия ҳангоми омӯзиши калима ва ибораҳои туфайлӣ аҳамияти калон дорад. Ба ин мазмун А. Ф. Ломизов дуруст қайд кардааст: "Фаҳмиши дурусти аломатҳои китобат дар таркиби калимаҳои туфайлӣ ва ҷумлаҳои туфайлӣ барои беҳато ва ифоданок хондани хонандагон шароити мусоид фароҳам меорад". Пеш аз омӯзондани калима ва ибораҳои туфайлӣ омӯзгорро лозим аст, ки тақроран дар хусуси ҷумлаи сода, навъи он ва алоқаи калима дар ҷумла маълумот диҳад. Таҷриба нишон медиҳад, ки хонандагон дар навиштани калима, ибора ва ибораҳои туфайлӣ ба хато роҳ медиҳанд. Ин, пеш аз ҳама, аз рӯи надонишҷӯи калимаҳои туфайлӣ ва фарқ карда натавонистани калимаҳои туфайлӣ аз аъзоҳои баробарҳукуқи ҷумла мебошад. Хонандагон бо ин мавзӯ ҳангоми омӯзиши боби "Синтаксис" дар синфи VIII шинос мешаванд. То ин вақт онҳо оид ба калимаҳои туфайлӣ маълумот нагирифтаанд,

зеро танҳо дар синфи VIII ҳангоми омӯзиши ин мавзӯ бо истеъмоли аломатҳои пунктуатсионӣ шинос мегарданд. Барои истифодаи дурусти аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши мавзӯи номбурда баъзе норасоӣҳо дар омӯзиш ба назар мерасанд. Пеш аз ҳама, омӯзгор ҳангоми мустақкам намудани мавзӯ (бо ёрии машқҳо ё тавассути ифоданок хондани мавзӯ ё ба воситаи навиштани худӣ хонандагон ва монанди инҳо) ва истифодаи пунктуатсия дар он бояд ба маъноӣ асосии аъзои туфайли аҳамият диҳад ва хонандагонро маҷбур созад, ки маъноҳои гуногуни онро такрор ба такрор гӯянд ва сабаби гузоштани аломати пунктуатсиониро шарҳ диҳанд.

Хонандагонро таъкид бояд кард, ки "ҳангоми баландтар талаффуз гардидани калимаи туфайлӣ, задаи мантиқӣ дар ҳамон калима дар ду маврид истифода мешавад. Мисол: 1. Ў афсӯс мехӯрд. 2. Афсӯс, ба додам нарасиданд. Чунон ки мебинем, дар ҷумлаи аввал калимаи **афсӯс** аъзои ҷумла бошад, дар ҷумлаи дуюм воҳиди туфайлӣ аст. Бо роҳи муқоиса омӯзгор бояд ба хонандагон фаҳмонад, ки калимаро метавон дар ҷумлаҳо дар чандин ҷой истифода бурд.

Ҳамчунин, ба хонандагон мефаҳмонад, ки аъзои туфайлӣ аз рӯи сохт ва таркиб гуногун мешаванд. Ҷумлаҳои вомахӯранд, ки воҳидҳои туфайлӣ дар онҳо аз як калима иборат мебошанд. Чунончи хушбахтона, табиӣ, хайрият, мутаассифона, инак, пас, хулоса, баръакс, мумкин, аввалан, сониян, афсӯс ва монанди инҳо. Дар мавридҳои дигар, аъзоҳои туфайлӣ, аз калимаи маънодор ва ҳиссаҳои ёридиҳанда (пешоянд) иборатанд (ба назарам, ба фикрам, аз афташ, дар воқеъ, дар ҳақиқат, бе шакку шубҳа ва ғайраҳо), ки инҳоро таркибҳои туфайлӣ меноманд. Сеюм, ибораҳои туфайлӣ (аз қабилӣ ин, аз афти кор, аз рӯи маълумоти шумо, ростӣ гап, ба болои ин, ба фикри падарам ва амсоли инҳо). Чаҳорум, ҷумлаҳои туфайлӣ аз қабилӣ мумкин аст, чунон ки равшан аст ва ғайра.

Мушоҳида нишон дод, ки агар хонандагон дар ҷараёни тадриси ин мавзӯ яке аз маъноҳои калимаҳои туфайлиро сарфаҳм нараванд, онҳо, ҳамчунин, мавридҳои истифодаи аломатҳои китобатро фаҳмида наметавонанд.

Боби III. – «Таълими истифодаи аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши нутқи айнан нақлшуда ва ҷумлаҳои мураккаб» аз ду фасл иборат аст.

Фасли 1. Истифодаи аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши нутқи айнан нақлшуда. Дар барномаи таълимӣ ин мавзӯ дар ду синф (синфи V ва VI) ба назар гирифта шудааст. Дар синфи V омӯзиши ин мавзӯ нисбатан маҳдуд аст. Хонандагони синфи V танҳо бо баъзе қоидаҳои истеъмоли аломатҳои китобатӣ дар нутқи айнан нақлшуда шинос мешаванд. Хонандагон ҳангоми иҷрои супоришҳо оид ба нутқи айнан нақлшудае, ки баъди он сухани муаллиф меояд, ба хато роҳ медиханд. Маълум аст, агар сухани муаллиф пас аз нутқи айнан нақлшуда ояд, дар се ҷой гузоштани аломатҳои китобатӣ лозим аст. Якум - агар нутқи айнан нақлшуда ҳикоягӣ бошад, пеш аз сухани муаллиф баъд аз нутқи айнан нақлшуда аломати вергул ва тире гузошта мешавад. Дуюм - агар нутқи айнан нақлшуда саволӣ бошад, аломати савол ва тире гузошта мешавад. Сеюм - агар нутқи айнан нақлшуда хитобӣ бошад, аломати хитоб ва тире гузошта мешавад.

Хонандагон бояд пурра дар хотир нигоҳ доранд, ки агар нутқи айнан нақлшуда баъд аз сухани муаллиф ояд, пеш аз он ду нукта (аломати баён) гузошта мешавад. Ҳамчунин, аломатҳои сенукта, савол ва хитоб дар дохили нохунак меоянд, бо ҳамин восита омӯзгор ба хонандагон таъкид менамояд. Дар ҷудо кардани ҳудуди нутқҳо аломатҳои китобат вазифаи муҳимро ба уҳда доранд. Ба хонандагон бояд фаҳмонд, ки сухани муаллиф на танҳо дар аввал ё пас аз нутқи айнан нақлшуда меояд, ҳамчунин дар дохили нутқи айнан нақлшуда низ омада метавонад. Аз ин рӯ, барои ҷудо намудани ҳудуди байни онҳо аломатҳои китобат аҳамияти калон доранд. Барои тасдиқи фикр омӯзгор ҷумлаҳоеро интихоб менамояд, ки сухани муаллиф дар байни нутқи айнан нақлшуда ояд ва нутқи айнан нақлшуда ҳикоягӣ, саволӣ ва хитобӣ бошад.

Аломати нохунак низ ба омӯзиши ин мавзӯё пурра вобаста аст, чун омӯзиши аломати нохунак, асосан, ҳангоми таълими нутқи айнан нақлшуда ба назар мерасад. Аз ин рӯ, ҳангоми таълими нутқи айнан нақлшуда омӯзгорро лозим аст, ки ба хонандагон дар бораи вазифаи нохунак сухан ронад ва хонандагон бояд донанд, ки нохунак ҷуз аз вазифаҳои дар боло зикршуда ду вазифаи дигар ҳам дорад:

1. Барои ҷудо кардани калимаю ибораҳое, ки ба маъноҳои маҷозӣ кинояомез кор фармуда шудаанд: Вай маҷлисро "душмани вақт" мешумурду театро "намоиши лухтакҳои зинда" (С. Айни).

2. Номи муассисаҳо, идора ё корхонаҳо, колхозу совхозҳо, китобҳо, маҳаллаю рӯзномаҳо дар нохунак гирифта мешаванд: Бинобар ҳамин, ҳам таҳлили синфи дуҷуми мо бо хондани китоби "Таҳзиб-ус-сибён" оғоз шуд (С. Айни). Машинаи "ёрманҳои таъҷили" омада, онҳоро бурд (С. Айни).

Таҷриба нишон дод, ки ҳангоми таълими мавзӯи нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда хонандагон дар навишт ва дар нутқи шифоҳӣ хатоҳои зиёди грамматикӣ содир менамоянд. Омӯзгор ҳангоми таълими нутқи айнан нақлшуда, калимаву ҷумлаҳои иқтибосӣ ва муколама бояд чунин амалҳоро ба назар гирад ва хонандагонро лозим аст, ки ба талабот ҷавоб диҳанд:

1. Дар бораи нутқи айнан нақлшуда дониши назариявӣ дошта бошанд.

2. Аломатҳои китобатиро дар нутқи айнан нақлшуда, ки пеш ва ё пас аз сухани муаллиф меоянд, дуруст гузошта тавонанд.

3. Истеъмоли намудҳои аломатҳои китобатиро ҳангоми дар байн ва ҷойи буридашудаи нутқи айнан нақлшуда омадани сухани муаллиф донанд.

4. Нутқи айнан нақлшударо аз иқтибосҳо фарқ карда тавонанд.

5. Истифодаи дурусти аломатҳои пунктуатсиониро дар иқтибосҳо фаҳманд.

6. Аломатҳои китобатиеро, ки дар муколама истифода мешаванд, ҳангоми навишт гузошта тавонанд.

Фасли 2. Истифодаи аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб. Дар ин бахш истифодаи аломатҳои ист дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб мавриди таҳлилу тасвир қарор гирифта, он аз ду қисмат иборат мебошад.

А. Тадриси аломатҳои ист дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст корбурди се аломати ист; вергул (,), нуқтавергул (;) ва тире (–) ба назар мерасад, ки аз инҳо ду аломати охир нисбат

ба аломати аввал камистеъмол мебошанд. Чи тавре ки дар асарҳои методии муҳаққиқони рус қайд шудааст, "Қоидаи асосии ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст, ин аз ҳамдигар ҷудо кардани онҳо тавассути аломати вергул мебошад, ки маҳз фаҳмондани он ба хонандагон аз ҷониби омӯзгор зарур аст".

Ҳангоми омӯзиши ин мавзӯи мушкилии қор дар он аст, ки хонандагон фарқ дар байни ҷумлаҳои сода, ки аъзоҳои ҷида тавассути пайвандакҳои ва, -у (-ю), аммо, вале, лекин (ва монанди инҳо) пайваст мешаванд ва ҳамин пайвандакҳо боз дар таркиби ҷумлаҳои пайваст вомехӯранд, гузошта наметавонанд. Чунин навиши қор, ки ба воситаи методҳои муқоисавӣ гузаронида мешавад, фаҳмиши хонандагонро ба қоидаҳои пунктуатсионӣ боз ҳам мустаҳкамтар намуда, бо қори таълим сабуқӣ меорад.

Масъалаи дигаре, ки бевосита ба он тавачҷуҳ намудани омӯзгор зарур аст, ин мавридҳои истифодаи аломати тире (–) дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст мебошад. Натиҷаи тафтиши иншо ва намудҳои дигари қорҳои хаттӣ нишон дод, ки хонандагони синфҳои болоӣ баъзан ба хатоҳои пунктуатсионӣ роҳ медиҳанд, ҳарчанд ки онҳо роҷеъ ба ин масъала ба қадри зарурат маълумот доранд. Аввалан, ин хатоҳо дар он ҳолат содир мешаванд, ки хонандагон ба мазмуни ҷумла ва сохтори он дуруст аҳамият намедиданд. Баъдан, онҳо қисмҳои ҷумлаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвастро дуруст муайян карда наметавонанд, ки асосан, тавассути пайвандакҳои пайвасткунанда ва ҷудой алоқаманд шудаанд. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст истифода кардани аломати нуқтавергул низ ба мушоҳида мерасад.

Б. Тадриси аломатҳои китобат дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, асосан, истифодаи панҷ аломати китобат ба ҷашм мерасад. Аз онҳо аломати вергул (ниҳоят серистеъмол), нуқтавергул (нисбатан серистеъмол), тире, вергул бо тире (камтаристеъмол) ва ду нуқта (гоҳ-гоҳ истифода мешавад) -ро номбар кардан мумкин аст.

Мақсади асосии омӯзонидани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар мактаб иборат аз он аст, ки хонандагон оид ба сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ва истифодаи пайвандакҳои тобеъкунанда дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ маълумот пайдо кунанд. Барои ноил шудан ба ин мақсад омӯзгорро лозим аст, ки бо истифодаи роҳи усулҳои методӣ, ташкили воситаҳои аёнӣ (аз ҷумла нақшаҳо, ҷадвалҳо ва монанди инҳо) дониши хонандагонро оид ба мавридҳои қорбурди аломатҳои китобат дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мустаҳкам намояд.

Аз рӯи натиҷаҳои қори озмоишӣ ба чунин ҳулосаҳо омадем:

1. Маъноҳои зиёди хабарӣ, пурсиш, хоҳиш илтимос, амру фармон, маҷоз, киноя ва амсоли онҳо, ки дар нутқи шифоҳӣ дида мешаванд, боиси дар хатту навиштор ба вучуд омадани аломатҳои гуногуни китобат гардидаанд. Маҳз ба василаи аломатҳои китобат инсон ҳангоми хондани матн аз ҷузъҳо иборат будани ҷумла, такрори калима, ба охир расидан ё нарасидани фикрро мефаҳмад, баробархуқуқ ё тобеъ будани ҷумла, нутқи айнан ё мазмунан нақлшуда, аъзои ҷида, аъзои истисноӣ ва воҳиди туфайлии ҷумларо фарқ карда метавонад.

2. Аломатҳои китобат ҷиҳатҳои маъноӣю мантиқӣ, синтаксисӣ ва интонатсионии матнро возеҳу равшан менамоянд. Баробари инкишофи забон ва афзудани зарурати корбаст теъдоди онҳо торафт афзуда, аз рӯйи вазифа, мавқеъ ва мавриди истифода ба хелҳои гуногун ҷудо шудаанд: аломатҳои китобати ҷудокунанда (тире, , қавс, қавсҳо (қавсайн), нохунакҳо, саволу хитоб, хитобу савол); аломатҳои китобати фарқкунанда (нуқта, вергул, нуқтавергул, дунуқта (баён), сенуқта, савол ва хитоб).

3. Таълими аломатҳои китобат дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аҳамияти калони назариявӣ-дидактикӣ дошта, нутқи хонандагонро инкишоф медиҳад, савияи донишу саводнокии онҳоро баланд мебардорад.

4. Методикаи таълими аломатҳои китобат бояд фаъол ва мунтазам бошад.

5. Таълими аломатҳои китобат дар синфҳои V-IX дар робита ба омӯхтани маводи грамматикӣ дар ду маврид ба тарзи системанок сурат гирад, беҳтар аст, ки инро озмоиш ҳам собит намуд:

Дар мавриди аввал талабагон вобаста ба мавзӯҳои дастури забон бо даҳ аломати китобат шинос шуда, мавқеи истифодаи онҳоро аз худ мекунанд.

Мавриди дуюм ба матн ва ё ҷумлаҳои алоҳида вобаста аст. Дар матну мисолҳо кадом аломати китобатие дучор ояд, албатта, дар вақти тавзеҳ мавқеъ, корбаст ва вазифаи онро хотиррасон кардан лозим аст.

6. Барои дарки пурраи аломатҳои китобат ва мавқеи истифодаи онҳо усулҳои таҳлил, муқоиса ва ҷамъбаस्तкуниро истифода намудан аз ғоида холи нест. Дар натиҷаи истифодаи ин методҳо талабаҳо қобилияти фикр кардан, асоснок намудан ва ба қароре омаданро пайдо мекунанд.

7. Таълими аломатҳои китобати дар таркиби ҷумла ё дар охири ҷумла истифодашаванда, инчунин, корбасти онҳо ҳангоми омӯзиши муҳотаб, воҳидҳои туфайлӣ, нутқи айнан нақлшуда ва ҷумлаҳои мураккаб вижагиҳои худро дорад.

8. Барои он ки таълими аломатҳои китобат дар охири ҷумлаи истифодашаванда (дар синфи V ва VII) самараро хуб диҳад, омӯзгор, пеш аз ҳама, дар назди худ ва хонандагон бояд чунин вазифа гузорад:

а) хонандагон бояд фарқи ҷумлаи ҳикоягиро аз хитобӣ, ҷумлаи саволиро аз хитобӣ донанд;

б) ҷумлаи саволиро ба ҷумлаи хитобӣ табдил дода тавонанд;

в) хонандагон донанд, ки ҷумлаҳои дар охирашон аломати хитоб дошта ифодакунандаи ҷи гуна маъноанд (майл, хоҳиш, ният, орзу, водоркунӣ, фармон, илтимос);

г) воситаҳои асосии ифодаи ҷумлаи хитобиро донанд (нидо, ҳиссачаҳои эмотсионалӣ, интонатсияи хитобӣ);

д) ҳама гуна ҷумлаҳоро (хабарӣ, саволӣ, огоҳкунанда) ба ҷумлаи хитобӣ табдил дода тавонанд;

9. Вобаста ба интонатсия (оҳанг)-и гуфтор дар таркиби ҷумлаҳо (сода ва мураккаб) низ дар навиштор аломатҳои муайяни китобат вергул, нуқтавергул, тире, баён, мулнуқта, нохунак корбаст мешаванд, ки тарзу усулҳои муайяни таълимиро тақозо мекунад.

10. Мушоҳида нишон дод, ки агар хонандагон дар ҷараёни тадриси мавзӯи калимаҳои туфайлӣ яке аз маъноҳои онро сарфаҳм нараванд, мавқеи истифодаи

аломатҳои китобатро низ фаҳмида наметавонанд. Аз омӯзонидани пунктуатсия дар рафти таълими "Аъзои туфайлӣ" ба чунин хулоса омадан мумкин:

а) бе донишони назарияи аъзои туфайлӣ ва дар амал татбиқ намудани он, барои хонандагон малакаи дар мавқеи худ гузоштани аломатҳои китобатӣ ва талаффузи ифоданоки онҳо ҳосил намегардад.

б) барои аз дохили ҷумла ҷудо намудани аъзои туфайлӣ, хонандагон бояд маънои аъзои туфайлиро хуб донанд.

в) ҳангоми таълими аъзои туфайлӣ ва пунктуатсия, бо роҳи муқоисаи ҷумлаҳо хонандагон бояд фаҳманд, ки як калима метавонад гоҳо аъзои ҷумла ва дар ҳолати дигар аъзои туфайлӣ шавад.

г) ба оҳанги талаффузи аъзои туфайлӣ диққати махсус додан лозим аст.

ғ) ҳангоми мустақкамкунии мавзӯи алоқаманд бо пунктуатсия матнҳои интихоб карда шаванд, ки дар онҳо аъзои туфайлӣ гуногунмаъно бошад ва ҳангоми ифоданок хондан ва иҷрои машқҳо онҳо ба таври хаттӣ дар амал таҳлил ёбанд.

д) хонандагон бояд донанд, ки ҷойи аъзои туфайлӣ дар ҷумла ҷӣ гуна аст ва дар ҳолатҳои гуногун барои ҷудо кардани онҳо аз аъзои асосии ҷумла кадом аломатҳои китобатӣ истифода мешаванд.

Натиҷаҳои пажӯҳиш имконият медиҳанд, ки якҷанд пешниҳодотро манзур намоем, ки барои ташаккули саводнокии хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ мусоидат менамоянд:

1. Масъалаи асосҳои назарии аломатҳои китобат дар забони адабии тоҷик ва услубҳои он ҳаматарафа мавриди таҳқиқ қарор гирад.

2. Ҳангоми таҳияи барномаи таълимии забони тоҷикӣ ду чиз мавриди таъкид аст: 1) алоқамандӣ ва пайдарҳамии таълими аломатҳои китобат дар барномаи таълимии синфҳои ибтидоӣ; 2) робитаи таълими аломатҳои китобат бо таълими имло, яъне ин ду омил, ки дар якҷоягӣ бо мазмуни услуб дараҷаи саводнокии шахсро баён мекунанд.

3. Дар мақолаҳои оид ба таълими аломатҳои китобат таълифшуда масъалаи таълими аломатҳои китобат дар робита бо ягон мавзӯи муайяни синтаксис ба миён гузошта шудааст, ки муҳим аст. Вале моро зарур аст, ки дар баробари ин, масъалаи таълими аломатҳои китобатро бо ҷузъҳои таркибии дарсҳои забон ва адабиёт амалӣ гардонем, яъне муносибат ва системаи муайяни методӣ лозим аст.

4. Аломатҳои китобат на танҳо ҳамчун воситаи ифодаи воҳиди грамматикӣ (ҷумла, аъзои ҷумла, мухотаб, калима, ибора ва ҷумлаҳои туфайлӣ...) ба кор бурда мешаванд, инчунин ҳиссиёти инсонро (ҳаяҷон, савол, хоҳиш, амр, таъҷуб, афсӯс, тасдиқ, инкор...), ки дар гуфтор зоҳир мегардад, нишон медиҳанд. Аз ин ҷо, риояи аломатҳои китобат дар вақти талаффуз, ки аз шартҳои муҳимми хониши ифоданок аст, ба миён меояд. Муҳимтарин шарт дар ин самт ба назар гирифтани ҳамгироии хонишу хат мебошад, яъне он чи ки нависанда дар хат иншо кардааст, ба тамоми нафосат бояд дар талаффуз ифода ёбад.

5. Азбаски аломатҳои китобат гуногунанду ҳар кадом таъйиноти муайяне доранд, машқу мисолҳо ва матнҳо ҳам бояд дар китобҳои дарсӣ ба ҳамин таъйинот мувофиқат кунанд. Хусусан, ба интихоби матнҳои бадеӣ ва ҷойгир кардани онҳо дар китобҳои дарсӣ бояд бештар диққат дод. Асарҳо ё порчаҳои бадеӣ на танҳо воситаи дарси зиндагӣ ва лаззати эстетикӣ мебошанд, инчунин,

онҳо муҳимтарин воситаи шинос намудани талабагон бо мавқеи истифодаи аломатҳои китобат ба ҳисоб мераванд.

6. Муҳимтарин вазифаи методикаи таълими аломатҳои китобат дар мактаб дар он аст, ки: 1) талабаҳо доир ба ҳар як аломати китобат, хусусан, онҳое, ки серистеъмоланд ва мавриди тадрис қарор доранд (нуқта, вергул, савол, хитоб, тире, баён...), бояд тасаввурот дошта бошанд; 2) мавриди истифода ва таъйиноти онҳоро донанд ва шарҳ диҳанд; 3) дониши худро оид ба аломатҳои китобатӣ мукамал ва назорат карда тавонанд; 4) дониш, маҳорат ва малакаҳои худро дар амал татбиқ карда тавонанд; 5) аломатҳои китобатиро дар корҳои ҳагтии гуногун, махсусан корҳои ҳагтии характери эҷодӣ дошта, озодона истифода бурда тавонанд.

Ҳалли ин вазифаҳо аз муаллимон талаб мекунад, ки ба ҳар як дарс ва системаи дарсҳо ҳаматарафа омодагӣ гирифта, аз тарзу усулҳо, воситаҳои аёниву техникаӣ, маводи дидактикии гуногун, ки ба пешрафт ва инкишофи талабаҳо мусоидат мекунанд, истифода баранд.

Муҳтавои асосии диссертатсия дар мақолаҳои зерини муаллиф инъикос ёфтааст.

1. Маҷаллаҳои тасдиқнамудаи КОА ФР ва КОА ҶТ

1. Абдулазизов В., Камолова Г. Р. Таълими аломати китобат тире (-)и таркиби ҷумлаҳо / В. Абдулазизов, Г. Р. Камолова // Паёми ДМТ. – Душанбе: Сино, 2014. – № 3/9 (154). – С. 214-218.
2. Камолова Г. Р. Усулҳои босамари таълими як аломати китобатии забони тоҷикӣ / Г. Р. Камолова // Паёми ДМТ.– Душанбе: Сино, 2015. – № 3/11 (188). – С. 224-227.
3. Камолова Г. Р. Усули таълими истифодаи аломатҳои китобат ҳангоми омӯзиши воҳидҳои туфайлӣ / Г. Р. Камолова // Паёми ДМТ. – Душанбе: Сино, 2015. – № 3/12 (189). – С. 287-293.
4. Камолова Г. Р. Усули таълими аломатҳои китобат дар синфи 9 / Г. Р. Камолова // Паёми ДМТ. – Душанбе: Сино. – № 3/8 (216). – С. 214-218.
5. Камолова Г. Р. Таълими қорбасти аломатҳои китобат дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст/ Г. Р. Камолова // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2017. – № 3/7. – С. 302-305.
6. Камолова Г. Р. Метод, тарз ва воситаҳои таълими аломатҳои китобат / Г. Р. Камолова // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2018. – № 3. – С. 229-234.

2. Маҷалла ва маҷмӯаҳои илмӣ дигар:

1. Камолова Г. Самаранокии методи мушоҳида дар таълими нутқи айнан нақлшуда ва аломатҳои китобати он / Г. Камолова // Забон – ҳастии миллат. – Душанбе, 2018. – С. 160-165.
2. Камолова Г. Усули таълими дефис (нимтире) ҳангоми омӯзиши масъалаҳои сарф / Г. Камолова // Забон ҳастии миллат. – Душанбе, 2019. – С. 161-168.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Камолова Гадобегим Раҳимовна дар мавзӯи «Асосҳои лингводидактикии таълими пунктуатсия ва нақши он дар саводнокии нутқи ҳагтӣ шифоҳӣ хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ

номзади илмҳои педагогӣ аз рӯйи ихтисоси 13.00.02 –назария ва методикаи омӯзишу парвариш (забон ва адабиёти тоҷик)

Калидвожаҳо: диалог, дониш, забони тоҷикӣ, кори хаттӣ, малака, мактаб, матн, машиқ, маҳорат, метод, морфология, муаллим, натиҷа, нутқ, озмоиш, пунктуатсия, санҷиш, синтаксис, саводнок, самаранок, ташаккул, таълим, фаъолият.

Объекти пажӯҳиш: Такмили нутқи хаттӣ ва даҳонии хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ.

Ҳадафи пажӯҳиши диссертатсионӣ коркарди низоми таълими аломатҳои китобат ба хоҳири рушду такмили нутқи даҳонӣ ва хаттии хонандагон, истифодаи дурусту бамавқеи аломатҳои китобат дар нутқ мебошад.

Методҳои пажӯҳиш: Дар пажӯҳиш барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда методҳои зерин истифода бурда шудаанд: омӯхтани адабиёти психологӣ, педагогӣ, забоншиносӣ, методӣ оид ба мавзӯ; мушоҳидаи дарсҳои омӯзгорон, хониш, гуфтор ва талаффузи хонандагон; суҳбат бо омӯзгорон ва хонандагон; таҳлили корҳои хаттии хонандагон; омӯхтани таҷрибаи пешқадам; ташкилу гузаронидани пурсишнома, тест; ташкили озмоиши пешакӣ, омӯзишӣ ва муқоисавӣ; таҳлили натиҷа, далелҳо ва пешниҳодҳо.

Навоариҳои илмӣ пажӯҳиш аз инҳо иборат аст:

- муайян кардани вижагиҳои таълими ҳар як аломати китобати забони тоҷикӣ;
- дарку ҳалли огоҳонаи масъалаҳое, ки ба муаллимону хонандагон ва кормандон ҳамчун роҳнамо пешниҳод шудаанд;
- аз ҷиҳати методӣ тадқиқ ва собит сохтани моҳияти аломатҳои китобат, ки дар якҷоягӣ бо дигар унсурҳои забон (калима, шаклҳои грамматикӣ ва сохти синтаксисӣ) барои ифодаи фикр ва ҳиссиёти шахс хизмат мекунад;
- коркард ва санҷишу озмоиши системаи методии ташаккули саводи пунктуатсионии хонандагон ҳангоми таълими ҳамаи унсурҳои забон.

Аҳамиятнокии амалии пажӯҳиш аз коркарди тавсияҳои методии асоснок ва дар таҷриба санҷидашудаи аломатҳои китобат иборат мебошад. Маводи пажӯҳишро дар навиштани китобҳои дарсӣ, барномаҳои таълимӣ, инчунин такмили ихтисоси омӯзгорони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ метавон истифода бурд.

Эътиборнокӣ ва асоснокии дастовардҳои пажӯҳиш ва ҳулосаҳои ба дастовардаи муаллиф дар бархӯрди методологӣ ҳангоми асосноккунии мавқеҳои назариявӣ, мушоҳидаҳои солҳои тӯлонӣ ва таҷрибаи амалии анҷомдодаи муаллиф дар мактаб, натиҷаҳои кори таҷрибавӣ-озмоишӣ, таҳлили корҳои хаттӣ ва истифодаи амалии ҳар кадом аз нукоти мазкур таъйин мегардад.

Татбиқи амалии натиҷаҳои пажӯҳиш: *Тарзу усул ва методикаи пешниҳодишуда дар бобати саводнокии нутқи хаттӣ шифоҳии хонандагон натиҷаҳои назаррас овард ва он мавриди истифода дар раванди таълим аст. Ғояҳои асосии пажӯҳиш ва натиҷаҳои он дар маҷлисҳои кафедраҳои забони адабии муносири тоҷикӣ, забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти ДМТ (солҳои 2008-2018) мунтазам ба муҳокима гузошта мешуданд. Ҳамчунин, мавзӯҳои алоҳида дар конференсияҳои амалӣ ва илмию назариявӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд. Тавсияҳои асосӣ ва ҳулосаҳои кори диссертатсионӣ дар 8 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд.*

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Камоловой Гадобегим Рахимовны на тему «Лингводидактические основы обучения пунктуации в совершенствовании устной и письменной речи учащихся на уроках таджикского языка» на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (педагогические науки)

Ключевые слова: диалог, знание, таджикский язык, письменная работа, навыки, школа, текст, упражнение, мастерство, метод, морфология, учитель, результат, речь, эксперимент, пунктуация, проверка, синтаксис, грамотность, эффективный, формирование, обучение, деятельность.

Объект исследования – совершенствование устной и письменной речи учащихся в средних общеобразовательных школах.

Цель исследования – разработка, научное обоснование и экспериментальное апробирование организационно-методической системы формирования орфографической компетенции учащихся, обеспечивающей успешность профессионально-педагогической подготовки учащихся.

Методологическую основу исследования составили философское учение о языке и мышлении, постановления Правительства Республики Таджикистан об образовании, языке, труды языковедов, психологов, методистов, а также Концепция национальной школы, Государственный стандарт образования и прочее.

Для решения поставленных задач использованы следующие методы исследования: изучение психологической, педагогической, лингвистической и методической литературы по теме; наблюдение за уроками преподавателей, чтением, речью, произношением учащихся; беседа с преподавателями и учащимися; анализ письменных работ учащихся; изучение передового опыта; организация и проведение опроса, тестирование; организация предварительного, учебного и сравнительного тестирования; анализ результатов, выводы и предложения.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

- выявление особенностей обучения каждого пунктуационного знака в таджикском языке;
- осознание и сознательное решение вопросов, предложенных учителям и учащимся и служащих как путеводитель;
- с точки зрения методики обозначение сущности пунктуационных знаков, служащих наряду с другими элементами языка (слово, грамматические формы слова и синтаксический строй) выражению мысли и чувств человека;
- разработка и экспериментальная проверка методической системы формирования пунктуационной грамотности учащихся-таджиков в связи с изучением всех аспектов языка.

Практическая значимость исследования заключается в разработке обоснованных и экспериментально проверенных методических рекомендаций по обучению пунктуации. Материалы исследования можно использовать при составлении школьных учебников, программ, а также в практике повышения квалификации учителей средней школы.

Степень использования: Результаты исследования и его значимые составляющие систематически обсуждались на заседаниях кафедры современного литературного таджикского языка, таджикского языка и методики преподавания языка и литературы ТНУ (2008-2018 годах), а также обсуждены на научно-теоретических и научно-практических республиканских конференциях Таджикского национального университета и Института развития образования имени Абдурахмана Джамии Академии образования Таджикистана. Основные рекомендации и выводы диссертации нашли отражение в 8 публикациях, в том числе 6 статей в журналах, рекомендованных ВАК Минобрнауки Российской Федерации и ВАК комиссией при Президенте Республики Таджикистан.

Области применения. Результаты исследования и заключения автора в методологическом разделе определяются обоснованием теоретических позиций, многолетними наблюдениями и практикой, проведенной автором, результатами практической и испытательской работы, анализом письменных работ и практическое использование каждого из этих пунктов.

ANNOTATION

of Kamolova Gadobogim Rakhimovna's thesis on the theme "Lingvodidactic bases of teaching punctuation in improving the oral and written speech of students in the Tajik language classes" for seeking the degree of candidate of pedagogical sciences in specialty 13.00.02 - theory and methods of teaching and education (pedagogical sciences)

Keywords: dialogue, knowledge, Tajik language, writing, skills, school, text, exercise, mastery, method, morphology, teacher, result, speech, experiment, punctuation, checking, syntax, literacy, effective, formation, learning, activity.

The object of the research is the improvement of the oral and written speech of students in secondary schools.

The purpose of the research is the development, scientific substantiation and experimental approbation of the organizational and methodological system of forming the orthographic competence of students, ensuring the success of vocational and pedagogical training of students.

The methodological basis of the research was a philosophical theory of language and thinking, regulation of the Government of the Republic of Tajikistan on education, language, works of linguists, psychologists, methodologists, as well as the Concept of the national school, the State Standard of Education and others.

In solution of the assigned problem were used the following research methods: the study of psychological, pedagogical, linguistic and methodical literature on the theme; observation of teachers' lessons, reading, speech, and the pronunciation of students; conversation with teachers and students; analysis of the written work of students; learning best practices; organization and conduct of the survey, testing; organization of preliminary, educational and comparative testing; analysis of the results, conclusions and suggestions.

The scientific novelty of the research is as follows:

- identification of the peculiarities of teaching each punctuation mark in the Tajik;
- awareness and conscious decision of questions proposed by teachers and students and employees as a guide;
- from the point of view of the methodology, designation of the essence of punctuation marks that serve along with other elements of the language (word, grammatical forms of the word and syntactic structure) to the expression of a person's thoughts and feelings;
- development and experimental verification of the methodical system for the formation of punctuation literacy of Tajik pupils in connection with the study of all aspects of the language

The practical value of the study lies in the development of grounded and experimentally tested guidelines for the training of punctuation. Research materials can be used in the preparation of school textbooks, programs as well as in the practice of raising the qualifications of secondary school teachers.

Degree of use: The results of the study and its significant components were systematically discussed at the meetings of the department of modern literary Tajik language, Tajik language and methods of teaching language and literature of TNU (2008-2018), and also discussed at the scientific-theoretical and practical republican conferences of the Tajik National University and the Institute for Educational Development named after Abdurakhman Jami of the Academy of Education of Tajikistan. The main recommendations and conclusions of the thesis are reflected in 8 publications, including 6 articles in journals recommended by the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation and the Higher Attestation Commission of the President of the Republic of Tajikistan.

Field of use. The results of the study and the author's conclusions are determined in the methodological section by the substantiation of theoretical positions, long-term observations and practice carried out by the author, the results of practical and testing work and the analysis of written work and the practical use of each of these items.